

Осамдесет година југословенске државе*

УДК 949.71

Академик *Владо Стругар*

*„Ко враћа зло за добро,
неће се зло одмаћи од куће његове“.
(Приче Соломунове, гл. 17, т. 13)*

Чланак је историографско-филозофски оглед о југословенској држави, монархији (1918–1945), шесточлавној федеративној републици (1945–1992), двочлавној савезној држави (1992–1998).

Југословенска држава је остварење међу епохалним дометима којим су се обележили исходи Првог светског рата. Подаци у бројевима, који поткрепљују ауторове оцене, узети су из одговарајућих публикација службених уреда за статистику, оних уочи Првог светског рата и доцнијих.

Југословенска држава, постанком и сврхом, позитивна је тековина, за Европу значајна, у свету видна.

Аутор је указао и на неке погрешке, пропусте и недомашаје властодржаца – и то само на српској страни – који се могу рачунати међу узроцима страдања југословенске државе, њеног смањења са шесточлане федерације на двочлану савезну државу.

За човека, осамдесет година пун је људски век; држави толико доба, малена је деоница; за повест о народу свакако предмет и значење, тада долет пред златне двери среће или оброн кроз огњене урвине пакла.

Збиља, речи осамдесет година југословенске државе проговор су усклика или прослов загонетке, позив на веселу свечаност или сазив тмурнога сабора, прозив ратника или спомињање гробишта неколико милиона на бојиштима и на мучилиштима палих људи. Уосталом, све скружено питањем: откако се постанком представила свету па до јутрошње зоре, што је била и чинила, могла прегнућима а изгубила на беспућима, наша Отаџбина, Југославија?

Била је, одмах да се каже, и сећању остаје заувек: творевина и постојбина, тековина и знамен, обличје и обележје уљудног бораштва

* Оглед је прочитан као уводник на Међународном научном скупу „Југословенска држава 1918–1998“, у Београду, 1. децембра 1998 (сви подаци наведени су на основу званичних статистичких података).

и напредног делотворства, човечански знатног у савремености јој европској.

Одиста – налазећи се на размеђу историјског Истока и Запада, сред облика који творе три епохална зглоба, те раскршћа Европе у 20. веку – особена је југословенска држава.

I

Крајем Првог светског рата, међу исходима победа Антанте над Централним силама, јавља се Југославија упоредо с оним исто гад насталим државама, чијим се постанком довршава за ранијег доба кретано и коначно стечено ослобођење и уједињење односних народа. Такође, с видика немерљиво замашне победе антифашистичке коалиције над Немачком и Италијом, за Другог светског рата, Југославију називају и броје најпожртвованијим даваоцем отпора фашистичким освајачима; упоредо бива и једином земљом у Европи, поред Совјетског Савеза (Русије), која се просторно проширила припајањем тек ослобођених својих крајева на западном рубу.

У данима окончавања дуготрајног „хладног рата“ (1950–1991), постигнућем плутократских земаља Запада и Римокатоличке цркве да се напуштеним огласи поредак комунистичког социјализма у средњој и источној Европи, Југославија је пострадала; смањена је отцепљењем четири републике чланице.

Постанком и целовитим уобличењем (крајем 1918. године), међу десет тада нових држава у Европи, једино су Пољска и Финска земљиштем пространије од Југославије. А на југоистоку Европе, својим пространством, Југославија је највећа држава. Пространија је и од сваке суседне јој државе, изузев Италије на Апенинима. У свему сабиру, од 26 држава у Европи, једанаест су пространије од Југославије, док девет имају већи број становника.

Југославија јесте сложеније унутарње природе од иједне државе у суседству и још даље наоколо, донекле, изузев Русије, и од сваке друге политичке заједнице у Европи:

- има људство већином по словенству сродно, али од обеју хришћанских религија и усред ислама;
- затиче старе и недавне творевине неколико непоједначљивих државноправних поредака;
- прима у заручје и множину у покрајинама уобичајених завичајности;
- наслеђује духовности неједнаке и просвећености увелико различите;
- ватру одмах добија од неколико жестоких, племенских самовољстава;
- размирице и противности између супарника да преодолева, разбијаче отклања а родољубе окупља и оснажује, кроз ломне окршаје и тиха слегања, безмало па све тако, наизменично, током својих, данас, ево, навршених осамдесет година.

За толико времена она има три сопствена раздобља:

- монархије (1918–1945),
- шесточлане федеративне републике (1945–1991),
- двочлане савезне државе (1992. и потуд).

Саобразно променама у склопу и виду широм завођених установа управе, југословенска држава је заредом имала:

- шест званичних назива;
- на дужности и положају суверена – 24 смене;
- у свему – 59 државних влада;
- изборе народних посланика у државни парламент – 22 пута, при том, само два пута за Уставотворну скупштину, у краљевини, па у републици.

Ти избори су вишепартијски:

- у монархији – свих седам;
- у шесточлавној федеративној републици – од укупно 12 само једанпут;
- у двочлавној федерацији – три пута.

Још броји југословенска држава седамнаест пута доношење закона уставне важности;

- монархија је имала два устава;
- шесточлана федеративна република – три устава и још између њих један уставни закон и онолико пута поновљено доношене амандмане на устав;
- двочлана федерација има устав.

II

У свему, према уговорима о миру између победника Антанте и поражених Централних сила, југословенска држава је имала, укупно, 247.542 квадратна километра површине.

Шесточлана федерација југословенска, по исходима Другог светског рата и након окончања мировних преговора са савезницима потучене нацистичке Немачке, имала је површину, укупно, 255.804 квадратна километра. Значи, 8.262 квадратна километра више од Краљевине припајањем ослобођене Истре, Словеначког приморја, Задра и неколико далматинских острва.

После отцепљења Хрватске (25. јуна 1991), Словеније (25. јуна 1991), Македоније (8. и 17. септембра 1991) и Босне и Херцеговине (1. марта 1992), двочлана федерација има површину, укупно, 102.173 квадратна километра.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (прва половина 1921. године) имала је своје посланике за дипломатско представљање у 16 страних држава, а у југословенској краљевини своје дипломатске представнике имало је, свега, 15 страних држава.

Шесточлана федерација југословенска имала је дипломатске односе:

- 1950. године - са 29 држава;
- 1953. године - са 49 држава;
- 1987. године - са око 150 држава.

Савезна Република Југославија има дипломатске односе са више од 70 држава.

У становништву Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, које је, према попису од 31. јануара 1921. имало укупно 11.984.911 житеља, по народности, процентуално, било је:

- Срба и Хрвата - 74,4 одсто,
- Словенаца - 8,5 одсто,
- других Словена - 1,5 одсто,
- Немаца - 4,3 одсто,
- Мађара - 3,9 одсто,
- Албанаца - 3,7 одсто,
- Румуна - 1,9 одсто.

Према истом попису, становништво југословенске државе према вероисповести, процентуално, чинили су:

- православци - 46 одсто,
- римокатолици - 39,4 одсто,
- муслимани - 11,1 одсто,
- протестанти - 1,8 одсто,
- гркокатолици - 0,4 одсто,
- Јевреји - 0,5 одсто.

Југославија, република, према попису од 15. марта 1948, имала је укупно 15.772.098 становника, а по народности, процентуално:

- Срба - 41,5 одсто;
- Хрвата - 24,0 одсто;
- Словенаца - 9,0 одсто;
- Македонаца - 5,1 одсто;
- Црногораца - 2,7 одсто;
- муслимана - 5,1 одсто;
- Албанаца - 4,8 одсто;
- Мађара - 3,2 одсто.

Према попису од 31. марта 1991, шесточлана федерација имала је 23.975.887 становника.

У становништву Савезне Републике Југославије, према попису од 31. марта 1991, које укупно чини 10.394.026 житеља, по народности, процентуално, има:

- Срба - 62,6 одсто;
- Црногораца - 5,0 одсто;
- Југословена - 3,4 одсто;
- Албанаца - 16,5 одсто;
- Мађара - 3,3 одсто;
- Муслимана - 3,2 одсто;
- Рома - 1,4 одсто;
- Хрвата - 1,1 одсто;

У југословенској држави има градова са између 50.000 и 100.000 становника. Дакле:

- 1921. године - три града (Суботица, Сарајево, Љубљана);
- 1948. године - пет градова;
- 1981. године - 23 града.

Упоредо, има градова са више од 100.000 становника:

- 1921. године - два града (Београд - 111.739 становника, Загреб - 108.674 становника);
- 1948. године - пет градова (значи, још, Скопље, Сарајево и Љубљана);
- 1981. године - 14 градова (при чему, Београд је имао 1.087.915 становника, Загреб - 649.586, Скопље - 408.143, Сарајево - 319.017, а Љубљана - 224.817 становника).

У целокупном становништву државе неписмених лица међу старијим од 10 година, процентуално, било је: 1921. године 50,5, а 1981. године 9,5 одсто.

Пољопривредно становништво, у укупном житељству југословенске државе, чинило је 1921. године 78,7, а 1981. године 19,9 одсто.

Дужина железничких пруга у југословенској држави, укупно, износила је 1922. године 7.739, а 1987. године 9.270 километара (мање, пошто су укинуте пруге узаног колосека).

Колски путеви били су дужине: 1951. године - 71.400, а 1987. године 121.127 километара.

У целој држави имало је регистрованих возила:

- путничких аутомобила 1929. године - 8.397, а 1987. године - 3.023.693;

- аутобуса 1929. године - 812, а 1987. године - 29.241;

- теретних аутомобила 1929. године - 2.979, а 1987. године - 207.208.

За обраду земљишта, у читавој држави имало је 1951. године 6.000, а 1987. године 658.000 трактора.

У југословенској држави, индекси производње по намени (физички обим у индустријској производњи, средства рада, материјал за репродукцију, потрошна роба), узевши годину 1955. једнако 100, износили су: 1939. године - 41, а 1987. године - 1.014 индекса.

Рачунато у хиљадама, у држави је 1929. године било 979 туриста, од тога домаћих 774, а страних 205 туриста; 1987. године - 22.255, од тога домаћих 13.349, а страних 8.907 туриста.

У југословенској држави, рачунато у хиљадама 1951. године било је 3.490, а 1987. године - 7.025 станова (дакле, 7.025.000 станова према 23.417.000 становника).

Укупно је у социјално-медицинским установама било запослено 1930. године 12.203 лица, међу којима 4.545 лекара, а 1987. године 43.869 лекара, са 6.149 дипломираних фармацеута и 137.429 виших и средњих медицинских радника.

У целој држави, у основним школама, 1922. године било је 1.011.718 ученика и 17.408 наставника, а 1987. године - 2.833.231 ученик и 139.167 наставника.

Средње школе су 1922. године имале 132.042 ученика и 6.907 наставника, а 1987. године – 901.351 ученика и 63.711 наставника.

У школама за високо образовање било је, укупно, 1922. године 10.568 уписаних студената и 682 лица запослена као наставно особље, а 1987. године – 346.787 уписаних студената (од којих 165.000 жена), са 25.673 лица која су чинила наставно особље.

Научно-истраживачких установа било је у држави 1965. године 276, са 5.725 научних радника – истраживача, а 1987. године – 435, са 14.433 научна радника – истраживача.

У држави је 1950. године било 1.500 народних библиотека са 3.000.000 књига, а 1986. године – 2.012 библиотека, са 28.143.000 књига.

Држава је 1933. године имала 25, а 1987. године 65 позоришта; док је 1933. године имала 319, а 1987. године 1.254 биоскопа.

У држави је било 1933. године 59.000, а 1987. године 4.772.000 радио-претплатника.

У свему, 1960. године било је 30.000, а 1987. године 4.089.000 телевизијских претплатника. Књига и брошура, штампано је у југословенској држави 1948. године 2.614 од домаћих писаца, и 799 од страних аутора, а 1987. године – 9.351 од домаћих писаца и 1.268 од страних аутора.

Издато је 1948. године 306, а 1987. године 2.825 листова и новина.

Часописа је 1948. године било 232, а 1987. године – 1.659. часописа.

III

Сав тај напредак Југославијом прекинут је (1991/92. године) одвајањем четири републике чланице од шесточлане федерације; и сваки народ онуд, у отцепљеној републици, сматра се њом национално уједињеним. А Српство, због разбијања велике Југославије, постаде издвојено; неколико држава, све једна поред друге, Србе пишу својим житељима.

Изгледа данас, крајем 20. века, да је Српство врлетно растиснуто, измаглицом неверстава засењено, споља мрзовољом а изнутра непотпуном слогом, као што бејаше за истинску видност од туђинства замагљено на оној историјској хриди којом се перило пре стотину година, одбијајући да подноси тегове европске империјалне умућености у премного слабости и палости Османског царства.

Отуд, често проговор: није требало створити Југославију, омела је чисто уједињење, смутила спокој и спречила благостање српског народа. Нема сметње, може и овако да се прича гледајући с голети несреће на раскош срећности пређашње, из мрака коби потоње судећи о ведрини прекретнице поодавне.

Међутим, исправно је да прича о постанку југословенске државе гредe путевима борења и наступања њених стваралаца; сваки ту закорачај следећи просуђује се наставком доспећа претходног; и све тако низом до оне одсудности којом се збило уједињење Срба, Хрвата и

Словенаца (1918. године). Тако ходeћи, стиже се на вис, одакле поглед уназад помаже да се појми како уједињење Срба, Хрвата и Словенаца представља човечански важан домет, укупно:

- остварење ратног циља Србије (званично проглашеног Нишком декларацијом 7. децембра 1914);
- испуњење давнашње жудње целог Српства да је житељство само једне државе;
- спасоносан доживљај Хрвата и Словенаца да се овде, као и Срби, целовито уједине;
- потврду саглашавања велесила у Антанти да народ и држава Србија, ратничким херојством узвишени, откриле сопствене моћи и наднесу свој светски висок престиж постанку југословенске државе, како ће вредети напретку њених становника, и, са стеченог пространства, ваљати штићењу главног исхода Антантине победе над Централним силама.

Зато, не прекоревати уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, ни поништавати људску красоту и историјско значење постанка Југославије; него, узроке свакојем доцнијем страдању тражити и налазити у пропустима и погрешкама њених властодржаца, дабогме и независних мислилаца, као и у повременим губицима народа и Отаџбине, од чега, из мноштва, очас споменути макар неколико незгода и упуштености, и то само на српској страни, на пример, редом.

Одсуство интелектуалног моћства у Радикалној странци – иначе средишњем чиниоцу међу ствараоцима и управљачима југословенске државе – да усвоји, баш у њеним редовима изговорен предлог (1920. године), да се заједница Срба, Хрвата и Словенаца уреди завођењем благог степена самоуправе историјских покрајина, свега их осам или девет, чиме би се удовољило множини околних сличних предвиђања и захтева, те применом условила сталожена владавина у Краљевини – махом сви су онда казивали – држави троплеменог народа.

Узалудност настојања српских радикала да ублаже, и на узајамно дејство преобрате, жестоко напрегнуте хрватске националисте, крајње одлучне да успоставе, говорили су, хрватску сељачку републику у оквиру међународно признате Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца; баш изричито речено – потребна им је југословенска укупност за добробит хрватске засебности, што ће се, после скоро двадесет година, уредити успоставом Бановине Хрватске, којом се, уз већ осамостаљену Словенију посредством Дравске бановине, Краљевина Југославија претвара у федеративну државу.

Упосленост српских политичких странака владавином, превасходно старањем о целокупности државе, но хватом више од сразмерног, те остављање Хрватима и Словенцима да, заштићени заједницом, раде за сопствени напредак а мргоде се на свођење јединствености управног склопа, ускраћују сарадњу.

Несложност међу српским странкама, и ту, нарочито чудовишан одскок Самосталне демократске странке, па приближење њено хрват-

ским националистима и с њима садејство у супротстављању државној влади и престоници Београду. Тим обртом је проузрокована несамерљива штета Српству, колико цепањем националних снага у твораству, то још и несрећније заустављањем духовног срођивања неколико српских завичајности у Хрватској и Босни и Херцеговини са друштвеношћу, светосавском и савремено просвећеном, у матици народа, Србији, да би се саздало једначито братско осећање и истоветно поимање родољубља за Отаџбину.

Погибија краља Југославије (1934. године) од руке фашистичких терориста, што земљу лишава владара, искусног и одлучног државника, у свету веома угледног, у народу доста поштованог и слушаног држаоца Отаџбине.

Предаја западних српских крајина у сопственост Бановине Хрватске, унеколико тим и предзначење за блиску јој „Независну Државу Хрватску“, напослетку, испаде и неизмењена одредба у корист Републике Хрватске, ево отцепљене од Југославије.

Одвођење више од 10.000 активних и резервних официра у немачко и италијанско заробљеништво (априла 1941), све школованих људи. Тим је големо смањена у завичајима присутна величина интелектуалне оспособљености првака народа, која би, иначе, у противокупаторском борењу – да се толико ималаца највише учености налазило на тлу Отаџбине – озбиљно утицала, не може се рећи како и докле, али свакако би се веома изразила у српском и уопште југословенском отпору фашистичким освајачима.

Подељеност Српства у два покрета отпора окупаторима Југославије (1941–1945), на четнике и партизане, и настанак међу њима трогодишњег грађанског рата у корист свих непријатеља Српства; и стога, укупно умањеног војничког моћства за ослободилачко устаништво на освајачке војске Немачке и Италије.

Пресек, прекидом политичке сарадње између Совјетског Савеза и Југославије (1948. године), дакле раскид духовне и стварне узајамности Српства са руским народом, па међу Србима подношење људских губитака услед непристајања на захтевану и наређивану мржњу према Русима; поврх, и смањење самопоуздања српског које се одавно крепило веровањем у свемоћност Русије; чак, ево и после педесет година, још неповратка оне негдашње историјски записане усрдности између Срба и Руса.

Следство српских комуниста Коминтернином тумачењу давне аустројско-ватиканске синтагме „великосрпски хегемонизам“, којом су непријатељи Српства хтели да казују како су Срби, називајући их већинским народом у Краљевини, угњетавали Хрвате, Словенце, Македонце, Црногорце, па припало ипак комунистима да узвраћају добротом; веле, грехове пређашњих властодржаца прекривају даровима за братске народе.

Пристанак комуниста у Србији да једино та република, у шесточлавној федерацији југословенској, омогућава самоуправу двома покрајина-

ма, Косову и Војводини, док у Хрватској нису добиле таква овлашћења ни Далмација, с историјским искуством невелике засебности, ни српске крајине, иако су веома заслужне четворогодишњим борењем овдашњих Срба против фашистичких окупатора и упоредо прихватањем доцније, у већини, пристизалих Хрвата у народноослободилачки покрет, у којем су нашли спас од ружних последица усташке привржености нацистичкој Немачкој, као и моћство за успоставу националне републике.

Одсуство смелости у српских комуниста да се успротиве незгодном преовлађивању словеначких и хрватских комуниста у владавини Југославијом, као и све виднијим њиховим измицањем Словеније и Хрватске од кључа шесточлане федерације, утолико и оснаживања напона засебности, и најзад отцепљења.

Посвећеност српских комуниста у Хрватској и Босни и Херцеговини већма политици управног осамостаљивања тих република него зближавању сродника са Србијом и Црном Гором и тим ојачавања упоришта шесточлане федерације; а та обрнутост намиривала им се надпросечним учешћем у службама за унутрашње послове и војну заштиту државе.

Улежалост комуниста, за доста дуготрајне, искључиво њихове владавине, у премножено настрте повластице, мање добијане умном обдареношћу и радним успесима него самим стајањем на званичном положају, по лествицама ступњевито а у равни нашироко; отуд у њих опој простотом свакодневнице и духовна обневиделост за морања сутрашња.

Неспособност, и већма неспремност, комуниста да тачно процене епохално важну гласност студентског политичког устанка (јуна 1968) као поруку о неумитној попустљивости једнопартијске владавине, па стога животно надошле потребе да превазиђене властодршце, превећ окореле у самохвалисању, хитно наслеђују школовани и одважни момци, који говораху: хоће да зацаре правду, уљудност издигну, празнословље напусте, отаџбину приљубе моралном образу човечанства.

Супротстављање комуниста у Србији сваком, још бејаше правовременом проговору, беседи мислиоца и причи родољуба, да се Косово и Метохија, колевка Српства, свето средиште духовности народне, етички зарок и поетско височанство, реши самоуправног отуђења и сљуби с целим родом српским.

Мрзовоља српских комуниста на родољубиве проговоре о неопходности духовног препорода комунистичким уравнивањем изубијаног Српства, између осталог и обрадом замисли о спајању Црне Горе и Србије у јединствен саставак југословенске федерације; и тим подстицања Срба у Хрватској и Босни и Херцеговини да се реше служења државништву онамошњих националиста па крену смером стратегијски упутне и морално чисте одреднице: јако Српство – јака Југославија.

Спречавање комуниста да се у Србији расудно и родољубиво настави јавна расправа о Српству у Југославији, иначе започета Меморандумом Српске академије наука и уметности (изишао у јавност 26. септембра 1986. године) с веома објашњеном тврдњом о растакању језгара шесточлане федерације, па стога неодложности да Срби добију

одредбе о свенародном циљу и савете о поступцима, сходно сувереној неприкосновености сопствене, историјске и постојеће уједињености у југословенској држави.

Непостојање општег српског националног програма, јединственог, и сложено усвојеног, за све покрајине Српства, од записа врховног начела па редом одредаба, следствено до задатка о ненапустивом морању.

И још овом да се дода једино завршна напомена: по суду о данас набројених осамдесет година Југославије, опором ту почива истина о слави и страдању. У ствари, кроз три епохална мењања онолико размеђа и више разних владавина у Европи 20. века, сваки пут је југословенска држава на висовима прекретнице: и весник и трпилац, учесник и прегалац, слободар и истинољубац; скупа, првом – епски велика, потом – херојски потврђена, најзад – трагично смањена; све, доживљај среће и познање пакла, луком бораштво и знаменит самотвор.